

Գ. Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ՀԱՅԿԱՉՈՒՆՔ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԳԻ ԳԱՐՈՒՍ

(Շարադարութիւն.)

Այն ինչ հաշտեալ էր արքային Պարսից ընդ կայսեր, եւ անա սա ինքն հարկ համարեցաւ մարտ յարդարել ընդդէմ Յամանեանց : Մինչդեռ յերոպա մարաշախան Վիքեկէնշէյն անցանէր ըստ Փրուր գետ ի 24 ապրիլի (6 մայիսի) 1828 ամին, Փասքեիչ սպարապետ ասիական բանակին էլ ի Կիւմրի քաղաքէ յ12 (ի 24) յունիսի 12,000 հազար արամբ եւ 70 հրազինուք, եւ նմա ի պարիսպն Կարուց : Բաշուրեամբ զդէմ կայան Յամանեանք Ռուսաց. սակայն իբրեւ վաշտ մի նեծկոց 5000 արանց որ պահ ունէին մտից քաղաքին՝ վանեցաւ առաջի բշտամեաց, եւ պատնէշն առաջինք առան ի 25 յունիսի (5 յուլիսի), որք ի միջնաբերդի անդ էին՝ առ օրին եղին անձնատուրք : Ախալքալաք եւ Ալայցիա յարձակմամբ Ռուսաց անկան նոցա ի բուռն, եւ նեռ զնեռ առան Արտահան, Պայագիտ, Գոփրազզալէ եւ ամուրն Տիատին որ ի հովտին Երասխայ : Չմեռն սաստկաստուոյց ի վերայ հասնալ՝ վախճան արար արշաւանին. եւ ի ձմերել կալ բանակացն երկոցուն յիւրաքանչիւր տեղիս՝ հանդերձանք մեծամեծ քատերազմի վիճեկն երկուստեք վասն առաջիկայ տարւոյն : Սալին վաշա բազմափորձ եւ բազմանմուտ սպարապետ Յամանեանց՝ յիսուն հազարաւ ամբացեալ ի Կարին՝ քաղաքամայր փոքուն Ասիոյ, պահ ուներ նմին յերեսաց սպանուելաց Պերկման զօրավարին եւ այլոց տեղակալաց Փասքեիչի, եւ ի պատճառս սաստկութեան ձմերայնոյն ուր ուրեմն յ2 (14) յունիսի եւեր սկիզբն եղեւ պատերազմին : Երկիցս եւ երկուս ենար Փասքեիչ զՏաճիկսն ի Կայրեւլլ, եւ ի Միլլի-Տիւզ յայնկոյս Սողանլը վերանց, եւ եկն նմա հանդեպ Կարնոյ ի 25 յունիսի (7 յուլիսի) : Վաղ ընդ փոյր կայան Ռուսքն զԹօփ տաղ, որ յարեւելից կուտ քաղաքին կալով՝ բարձր քան զմիջնաբերդն է՝ իբրեւ զգնտաձիգ մի ունելով անտի նեռաւորութիւն. Յամանեանք ի վտան անտի զհրագենս իւրեանց ի միջնաբերդն խաղացուցեալ՝ աննարին սաստկութեամբ սկսան հուր ի բշտամիսն տեղալ. սակայն եւ նոքա զոյգ եւ

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

A peine la paix était-elle rétablie entre le schah et l'empereur, que celui-ci crut devoir déclarer la guerre à la Porte. Tandis qu'en Europe le maréchal Wittgenstein franchissait le Pruth le 24 avril (6 mai) 1828, Paskévitch, qui commandait en Asie, partait de Gumry, le 12 (24) juin, avec un corps de 12,000 hommes et 70 pièces d'artillerie, et arrivait sous les murs de Kars. Les Turks se défendirent bravement; mais un corps de 5,000 cavaliers qui gardait les abords de la place ayant été dispersé et les ouvrages avancés ayant été emportés, le 23 juin (5 juillet), la citadelle fut forcée de capituler le même jour. Akhalkalaki et Akhaltzikhe furent enlevées d'assaut. Ardahan, Bayézid, Toprak-Kalé et le fort de Diadine, dans la vallée de l'Euphrate, se rendirent successivement. Le froid, qui commençait à se faire sentir vivement, mit un terme aux opérations militaires, et tandis que les deux armées étaient cantonnées dans leurs quartiers d'hiver, d'immenses préparatifs furent faits de part et d'autre pour la campagne de l'année suivante. La capitale de l'Anatolie, Erzeroum, menacée par le général Bergmann et les autres lieutenants de Paskévitch, était protégée par le séraskier Salih-Pacha, général expérimenté et de talent, qui était campé sous les murs de cette ville à la tête d'un corps de 50,000 hommes. Les rigueurs de l'hiver, prolongées très-tard, ne permirent de reprendre les hostilités que le 2 (14) juin. Paskévitch, après avoir battu les Turks coup sur coup à Kaïnly et à Milly-Douze, auprès des monts Soganlouk, arriva en vue d'Erzeroum le 25 juin suivant (7 juillet). Les Russes s'emparèrent aussitôt du Top-Dagh, haute montagne qui domine la citadelle du côté de l'est, à une portée de canon, et où les Turks avaient placé une batterie, et ils y transportèrent leurs pièces de campagne. En même temps les assiégés ouvrirent un feu terrible, auquel répondit si bien celui du Top-Dagh, que la place capitula le 27 (9 juillet). Le séraskier

կշիռ արձակմամբ ոմբացն բուռն արարին պաշարեց անձնատուր լինել ի 27 յունիսի (9 յուլիսի), եւ սպարապետն ինքնին հանդերձ չորիւք աչլովք բղեղխիւք ընդ կալանաւորսն վարեցան ի գերութիւն :

Իբրեւ տիրապետեաց Փասքելիչ քաղաքին Կարնոյ, գունդս գունդս զատուցեալ արձակեաց ընդ ամենայն զաւառս աշխարհին : Ամուրքն Բարերդ եւ Խնուս անկան ի ձեռս Պուրցով զօրավարին. ամուրն Սլքի, յորմէ Ռուսք ելեալ եւ Տաճիկք անդրին ի ներքս մտեալ էին՝ վերստին առաւ ի ձեռս հայկազն Երկայնարագուկ Արդուբեանց իշխանին որ զօրավարէրն վաշտկանի միոյ փոքու տաճիկ այրեւծիոյ : Ի 28 սեպտեմբերի (10 հոկտ.) դէմ եղ Փասքելիչ գնալ ի Տրապիզոն, ուր նորրնտիր սպարապետն Յամանեանց սպասեալ մնայր նմա հուլ ի Կիւմիւշխանէ. սակայն անդր իսկ եհաս առ նա զրոյց հաշտութեանն կնքելոյ յԱղբիանուպոլիս (2-14 սեպտեմբերի) : Ըստ պայմանաց դաշինն այնորիկ ելին ի ներքուստ ձեռին Յամանեանց Անափա, Փորի, եւ ամենայն ծովեզերք Սեւա ծովուն, որպէս եւ մեծ մասն բղեղխութեանն Ախլցխայի. բարձան իրաւունք իշխանութեանն զոր ունէին ի վերայ Եզերացոց կամ Զերբեզիցն Կուպանի. եւ զոր օրինակ ի Թիւրքմենչայի դաշնադրութեանն՝ նոյնպէս եւ յայնմ պայմանեցաւ զի համարձակ լիցի քրիստոնէիցն ազգաց, Հայոց՝ Յունաց եւ Բուլղարաց, զաղբել անցանել՝ քէ կամիցին՝ ի սահմանս Ռուսաց :

Ի սերկեանս աուր եւս, որպէս եւ ի ժամանակին զորոյ զդէպս համառօտեցաք աստանօր, բազդ եւ հանգամանք Հայաստան աշխարհի մեծապէս կցորդք են պատերազմին դեռ եւս բորբոքելոյ յԱսիա, որոյ եւ տեսարան սահմանեալ է երկիրն լինել ¹ :

Գաշնադրութեամբքն որ ի Թիւրքմենչայ եւ յԱղբիանուպոլիս՝ ոչ զաւառք եւեք հատան ի տերութեանցն Յամանեանց եւ Պարսից, այլ եւ պակասեաց ի նոցանէ հայկազնեալ ժողովուրդ բազում զաղբեալ ի Ռուսս ըստ պայմանաց դաշանցն : Եւ Ռուսք առ ի յորդորագոյնս առնելոյ գնտսին

et quatre autres pachas furent au nombre des prisonniers.

Dès que Paskévitch fut maître d'Erzeroum, il envoya des détachements et des colonnes mobiles dans tous les *sandjaks* environnants. Les forteresses de Baibourt et de Khnis tombèrent au pouvoir du général Bourtzof; la forteresse d'Olta, qui avait été évacuée par les Russes et où les Turcs étaient rentrés aussitôt, fut reprise par le colonel arménien prince Argoutinsky-Dolgorouky, à la tête d'un petit détachement de cavalerie musulmane. Le 28 septembre (10 octobre), Paskévitch se mit en mouvement vers Trébizonde, où le nouveau séraskier l'attendait dans les environs de Oumuschkhané, lorsque la nouvelle lui parvint que la paix venait d'être signée à Andrinople (2-14 septembre). Le traité qui en réglait les conditions fit perdre à la Porte-Ottomane Anapa, Poti et tout le littoral de la mer Noire, ainsi que la plus grande portion du pachalik d'Akhaltzikhe, lui arracha la cession de ses droits de suzeraineté sur les Adighes ou Tcherkesses du Kouban, et stipula, comme le traité de Tourkmantchaï, la liberté d'émigration pour les populations chrétiennes, Arméniens, Grecs et Bulgares, qui voudraient passer sur le territoire russe.

Aujourd'hui, comme à l'époque dont nous venons de retracer les principaux faits, les destinées de l'Arménie sont engagées dans la guerre qui vient de se rallumer, et elle est appelée à en être encore le théâtre en Asie ¹.

Ce n'est pas seulement une perte de territoire qu'eurent à subir la Turquie et la Perse par suite des traités de Tourkmantchaï et d'Andrinople, mais aussi une diminution notable de leurs populations de race arménienne, qui profitèrent de la faculté d'émigrer que ces traités leur assuraient. Pour atti-

¹ On a pu lire, dans la lettre récente de l'empereur Nicolas à l'empereur des Français, que l'un des griefs articulés par le Czar, est que les Turks ont ravagé la province d'Arménie. Les dernières nouvelles venues d'Asie nous ont appris aussi que la ligne d'opérations de l'armée russe s'étend en ce moment du mont Ararad, au centre de l'Arménie, jusqu'à Batoum, sur le littoral de la mer Noire.

¹ Որպէս եւ ի վերջնումն նամակի զոր գրեաց կայսրն Նիկոլայոս առ կայսրն Գաղղիացոց է տեսանել, մի ի յօդուածոց բողոքոյ նորին այն իսկ է երբ Տաճիկքն սպառազակեալ իցին գնահանգն Հայաստանի : Եւ ըստ վերջնոցն գրուցաց եկելոյ յԱսիոյ՝ արշաւան Ռուսացն բանակի ձգի արդ ի լեռնէն Մասեաց որ միջակեալ է աշխարհին Հայոց՝ մինչեւ ց'Պարսիմ՝ յայն Սեւա ծովու :

ի գաղութն, ետուն նոցա կալուածս ի գաւառն նախիջեանի եւ Երեւանայ եւ Գարապաղի՝ ապահարկս առնելով զնոսա զամս վեց, եւ տասնորդս եւ եր պահանջելով ի պետս արքունի զանձուն : Ոչինչ ընդհատ ի նրապուրիչ առաջարկութեանց անտի ազդողական եր յայլմէ կողմանէ ի միտս Հայկազանցն եւ այն՝ զի գերագոյն հայրապետ եկեղեցւոյն իւրեանց գտանէր ի մասն բաժնի աշխարհին անկելոյ ի ձեռս Ռուսաց : Կայսրն խնամ կալաւ ի նոր սահմանս անդ տերութեան իւրոյ ամփոփել եւ զվանս Էջմիածնի, զմեծ ուխտատեղի ազգին Հայոց, յորում արտուն է կարուղիկոսին, եւ որ նուիրական իմն վայր է ի պատճառս երեւելոյ Աստուածորդւոյն առ սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ առաքելաջան հայրապետ Հայաստանի ¹ :

Եւ զի արժան բուեցաւ ազգային ինչ կերպարանս տալ այնմ գաղթականութեան, յանձն եղեւ գործն ի խնամս հայկազն գեղապետին եղիազարու Լազարեանց, որ եւ սակս տոնմին պատուականութեան եւ ճոխութեան եւ մեծարանացն յաջս պաշտականաց Փերրպուրկի՝ գորութիւն յոյժ ունէր առաջի ազգակցացն :

Այնքան եր շտապ տագնապի քրիստոնէիցն յերանել ի բաց գնալ յաշխարհն Պարսից, զի անդտիւն ի 11-25 օրէ յունիսի 1828 ամին երդք ուրնագար երկերիւր քառասուն եւ ինն ընթացեալ եկին յԱտրպատականէ, եւ մանաւանդ ի գաւառացն Մարաղայ, Սարամաստի եւ Որմնայ . էին եւս որ եկին ի հեռաստան վայրաց Գազվիսու ² : Այս արագաւ ի գանձուէ Պարսից արքային պակասեաց ամ ըստ ամէ ոսկի (բուման) հարիւր հազար, որ է ֆրանք 6 միլիոն եւ 400 հազար :

Իսկ յժամանեանց կողմանէն յոյժագոյն եւս եր քիւ հատուածիցն որ անցին ընդ Ախուրեանն, քանզի հայկազունս իբր եօրանասուն հազար գաղ-

rer chez elle ces populations, la Russie leur offrit dans les districts de Nakhitchévan et d'Erivan, et dans le Karabag, des concessions de terres avec exemption d'impôt pendant six ans, à la charge seulement de payer une dime au fisc. A ces propositions engageantes se joignait une considération d'un autre ordre, non moins puissante pour entraîner les Arméniens, — la présence du chef suprême de leur église dans la portion de leur pays échue à la Russie. Le Czar avait eu soin d'enclaver dans les nouvelles limites de son empire le monastère d'Edchmiadzin, résidence du patriarche ou *catholicos*, le sanctuaire le plus vénéré de leur foi, consacré par l'apparition du fils de Dieu à l'apôtre de l'Arménie, saint Grégoire l'Illuminateur ¹.

Pour que ce mouvement d'émigration eût un caractère national, la direction en fut confiée à un de leurs compatriotes, M. le colonel Lazare de Lazareff, auquel sa position honorable, sa grande fortune et le crédit dont sa famille jouissait à la cour de Saint-Petersbourg, donnaient une haute influence.

L'empressement des chrétiens à quitter la Perse fut tel, que, dès le 11-23 juin 1828, 8,249 familles chrétiennes étaient accourues de l'Aderbeïdjan, et principalement des khanats de Mèraga, Salmas et Ourmia; il en vint jusque du khanat très-éloigné de Kazwin ². Cette perte, évaluée pécuniairement pour le trésor du schah, équivalait à un déficit annuel de 100,000 tomans ou 6,400,000 francs.

Du côté de la Turquie, le nombre des émigrants qui passèrent l'Arpa-tchai fut encore plus considérable, puisqu'on évalue à 70,000 Arméniens, à peu

¹ « Էջմիածնի » անուն զայս տեսիլ սրբոյն Գրիգորի ակնարկէ, քանզի եւ նշանակութիւն հայկական ձայնից է « Միածինն էջ : » — « Ուղղագոյն եւս ստուգարանի » էջ » կամ « Իջումն Միածնին : »

² Տեղեկագիր Լազարեանց գեղապետին առաքեալ ի Տիֆլիսաց ի 24 դեկտ. 1829 (5 յունվ. 1830) առ համարգ զօրավարն կոմս Փասքեիչ Երեւանսքի, նրամանատար հատուածի Կովկասեան բանակին, ի ժողովածոյ նրովարտական որոց մակագիր է « Հասարական նրովարտակաց եւ յիշատակարանաց պատմութեան ազգին Հայոց » եռամստոր քառամայ՝ տպագրեալ ի Մոսքոսա յամին 1855 ի տպարանի Լազարեանցն ճեմարանի արևելեայ լեզուաց. Հատ. Բ, էջ 466-182 : Գտանի Տեղեկագիրը տպագրեալ եւ գաղղիարէն ի « Գրապանին, » Հատ. Գ, էջ 520-335 :

¹ Le nom d'Edchmiadzin rappelle cette vision miraculeuse de saint Grégoire, puisque ce mot signifie en arménien *descente du Fils unique*.

² Rapport de M. le colonel de Lazareff, adressé de Tiflis, en date du 24 décembre 1829 (5 janvier 1830), à l'aide-de-camp-général comte Paskévitch Erivanski, commandant du corps détaché de l'armée du Caucase, dans la collection de pièces intitulées : *Recueil d'actes et documents relatifs à l'histoire de la nation arménienne*, 3 vol. in-4°, Moscou, 1833, de l'imprimerie de l'Institut Lazareff des langues orientales. T. II, p. 166-182. Ce rapport a été reproduit en français dans la *Port-folio*, t. IV, p. 320-335.

բեալ ասն յերեցուն բղեղխութեանց Կարնոյ, Կարուց եւ Պայագիտի : Արքեպիսկոպոսն Կարնոյ Կարապետ ընդ իւր առեալ տարաւ զոգցես զամենայն զքրիստոնեայ բնակիչս քաղաքին . եւ զի մեծաւ մասամբ արք վաստակոյ էին եւ ճարտարարուեստք, հաստատեցին զբնակութիւնս իւրեանց ի սահմանաձայրս Վրաց աշխարհին ի կողմանս Ախլցխայի եւ ի շրջակայս Աղեքսանդրուպոլսոյ որ է Կիւմրի :

Բ .

Ռուսացն Հայաստան որ մասն է երկրին զարդիս Անդրկովկասիա կոչեցելոյ (ի ուս լեզու *Ջարգրոնգիա*), ունի բաժինս զմասն մի վերին Հայոց զոր Հերակլ խան արքայ Վրաստանի եւ Կախեթու ետ ցԿատարինն է, եւ զգաւառսն առեալս յՅամանեանց եւ ի Պարսից : Ի հարաւոյ կուտ սահմանի Երասխ գետով, եւ երկայնեալ ձգի մինչեւ ցԱյրարատ . յարեւմտից կողմանեն երբեալ կցի ի բղեղխութիւնն Կարնոյ, եւ ընդ արեւելս ընդ դաշուն Մուղան ընդարձակեալ հասանէ մինչեւ ցՅովն Կասալից . եւ ըստ կայսերական հրովարտակին տուելոյ յ9-21 մարտի 1828 ամին՝ բաժանի յերիս զաւառապետութիւնս, յերեւանայ, ի Նախշուանու եւ յԱրզուպատի : Յամանեանն Հայաստան բաժանի յերիս կուտակայութիւնս (*էյալէթ*), ընդ ձեռամբ բղեղխից՝ վեգիորութեան աստիճանաւ պատուելոց . ա, Կարին, յորում եւ զաւառքն (*իբլա*) Չըլտորը, Կարս, Պայեգիտ, Վան եւ Մուշ . բ, Տիարպէքիք (Ամիգ) . գ, Խարբերդ, յորում եւ Արարկեր եւ Մելիտինէ (Մալաթիա) : Ի սոսա մարքի յաւելոյ եւ զգաւառս Փոքուն Ասիոյ որ ի հնումն մասունք էին աշխարհին Հայոց, զԱտանա, զՊոզոզ եւ զՍըւազ (Սերաստիա) : Իսկ որ ի ձեռս Պարսից մնաց բաժին՝ յաշակողմեան ափունս Երասխայ, չունի ինչ ընդարձակութիւն յոյժ, եւ խառնեալ է ընդ Ատրպէճան (Ատրպատական) զաւառին :

Ի հարաւոյ եւ յարեւմտից կուտ, ի գաւառսն լեռնայինս Թիւրքմէնք եւ Քուրդք տարութեան յարօտից յարօտս զվրանս բնակութեան իւրեանց եւ զհօտս եւ զբարս յափշտակութեան եւ յկուզակութեան . եւ ի տեղիս տեղիս է տեսանել զՀայսն ընդեկացեալս յարեալս իմն ի Քուրդս, եւ նոցին զգածեալս բարուք եւ սովորութեամբք : Որպէս աւանիկ եւ ի Ռիշվանսն՝ որոց երկիր բնակութեան է ընդ Խարբերդ եւ ընդ Երզնկա ընդ երկայնութիւն երեսուն փարսախաց, եւ որ ընդ արեւմուտս

près, ceux qui abandonnèrent les trois pachalik^s d'Erzeroum, Kars et Bayézid. L'archevêque d'Erzeroum, Garabed, entraîna à sa suite la population chrétienne presque tout entière de cette ville. La plupart, colons laborieux ou industriels actifs, se sont fixés sur les frontières de la Géorgie, vers Akhaltzikhe, ou dans les environs de Gumry.

II.

L'Arménie russe, comprise dans ce que l'on appelle aujourd'hui la Transcaucasie, *Zakavkazia*, se compose de la partie de la haute Arménie cédée en 1783 par Éréglé-khan, roi de Karthli et de Cakheth, à Catherine II, et des conquêtes faites sur la Turquie et la Perse. Elle a pour limite méridionale le cours de l'Araxe, et se prolonge au sud de ce fleuve jusqu'à l'Ararad; à l'ouest, elle touche au pachalik d'Erzeroum; vers l'est, elle s'étend, par les plaines du Moughan, jusqu'à la mer Caspienne. Un oukase du 9-21 mars 1828 l'a partagée en trois préfectures : Ériyan, Nakhitchévan et Ordoubad. L'Arménie turke se divise en trois gouvernements généraux, *eyalat*, administrés par des pachas ayant rang de vizir : 1° Erzeroum, d'où dépendent les districts, *elvié*, de Tchildir, Kars, Bayézid, Van et Mousch; 2° Diarbékir, et 3° Kharbourt, d'où relèvent les districts d'Arabkir et de Malathia. Si l'on ajoutait à cette énumération les contrées de l'Asie-Mineure qui faisaient jadis partie de l'Arménie, on aurait à mentionner les *eyalat* d'Adana, Bozouk et Sivas. La portion qui est restée à la Perse, située sur la rive droite de l'Araxe, n'est pas très-considérable, et a été réunie à l'Aderbeïdjan.

Au sud et à l'ouest, dans les districts montagneux, les Turkomans et les Kurdes promènent d'une *yaila* à l'autre leur vie nomade, leurs nombreux troupeaux et leurs habitudes de rapine et de brigandage. Sur plusieurs points, les Arméniens paraissent s'être incorporés aux Kurdes et avoir pris les mêmes instincts, les mêmes mœurs. C'est ainsi que les Rischvans, dont le territoire est compris entre Kharbourt et Erzingan, dans un espace de trente lieues, et qui ont poussé à l'ouest jusqu'au pacha-

ձգին տարածին մինչեւ ցՊօզօզ, գտանի Պատուելին կոչեցեալ տոնմ' սերունդ հայկազանց, որպէս եւ յանուանեն է գուշակել : Տոնմն Մանրկցի, որ հոջակեալ է արուբեամբ քաջութեան, եւ անդտին ի տղայ տիոց ի գինուորութեան կրբեալ, Մանդակունեաց տոնմին համարի սերունդ, եւ Սըլիանցիք Ռշտունեացն, որ եւ երկոքին յազատացն են տոնմից վաղնչուցն Հայաստանի :

Այս աշխարհ ընդ նովին կալով լայնութեամբ ընդ որով եւ հարաւակողմն Սպանիոյ եւ պետութիւն Նեապօլի գտանին, այլեւայլս յոյժ ունի գողոցն բարեխառնութիւնս : Շարք վերանց բարձանց որ ընդ ամենայն կողմանս ձգին, եւ Կովկաս ինքնին որ ամբարտակ իմն կայ ի հիւսիսոյ աշխարհին՝ ցանգ ձիւնապատակ եւ մառախլապատ, սաստկաստոյց գործեն ցրտութիւն ի բարձրաւանդակ սարահարթս Հայաստանի, եւ գերկու երբորդս տարւոյն ձմերալինն ունի լեղանակ. բայց ի գիշագոյն հովիտսն տօրագին են օդք յոյժ յոյժ : Ձիք չափ եւ սանձան արգաւանդութեան հովտացն այնոցիկ յար ընկղմելոց ի մքնուորտ տապախտոն եւ խոնաւուտ, եւ առօգելոց ամենարուղիս ջուրցն հոսանօք. եւ բերք եւ պտուղք արեւադարձիցն գաւառաց խտոն գտանին անդանօր ընդ բերս լեռնաբերձից գաւառաց աշխարհի : Զայս իսկ նկարագիր տան մեզ նախնի պատմագիրք Հայոց գնայրենեացն իւրեանց՝ մինչչեւ օտնակոխ վեալ էր երկիրն այն յուրի եւ պարարտ ի թշնամեացն ասպատակութենէ :

Բնութեանն տեսիլ խորագոյնս տպաւորեալ երեւի ի քերթուածս ուսմիկն Հայոց, եւ այն իսկ է որ վառէ գիտանգ նորին. սակայն նորոցն երգարանից ոչ եւս է սովորութիւն ի նկարագիր հանել գնոյակապ եւ գլխեմ տեսարանս Մասեաց եւ գկովկասու. քանզի արկածք հայրենեաց շխտեցին գաշխոյժս մտաց նոցա, եւ գողքնացի երգահանիցն դիւցազնական ասացուածք մոռացօնք եղեն նոցա, եւ արտրժեն միտ զենլ անպաճոյճ յօրինուածոց բնութեան, եւ որ ինչ տխրականն իցէ ի նմա եւ շգալից ոգւոցն իւրեանց յարմարաւոր :

Ազգս այս բնակեալ ի լեռնային գաւառոսն յայնուսիկ եւ կամ իջեալ ի նոցանէ, անտի իսկ համարի զանձնեն առեալ զժագումն՝ ըստ մովսի-

lik de Bozouk, comptent parmi eux la tribu de Badveli, de souche arménienne, comme son nom semble l'indiquer ¹. La branche des Manektsi, renommée pour sa bravoure et où chaque homme naît soldat, se prétend issue des Mantagounis, et celle des Sellivans, des Reschdounis, deux nobles familles de l'ancienne Arménie ².

Placée sous la même latitude que le midi de l'Espagne et le royaume de Naples, l'Arménie est dans des conditions de climature fort différentes. Les chaînes de montagnes qui la coupent dans tous les sens et celle du Caucase, qui, au nord, la domine de son infranchissable rempart, toujours couronnées de neiges et de sombres vapeurs, entretiennent une température très-froide sur les hauteurs du plateau arménien. L'hiver y fait sentir ses rigueurs les deux tiers de l'année; mais dans les plaines basses règne pendant l'été une chaleur excessive. Immergées dans une atmosphère ardente et humide, baignées par des eaux jaillissant de tous côtés, ces vallées sont d'une fertilité sans limites. Les productions des zones tropicales s'y marient à celles des régions alpestres. Telle du moins nous apparaît l'Arménie dans les tableaux que nous retracent ses anciens historiens à une époque antérieure aux invasions qui ont ruiné son sol généreux.

L'aspect de la nature s'est fortement empreint dans la poésie populaire arménienne, et c'est un des sujets dont elle aime à s'inspirer; mais ce ne sont plus les scènes grandioses ou d'une sombre magnificence de l'Ararad et du Caucase que les bardes modernes se plaisent à décrire. Les malheurs de la patrie ont comprimé l'élan de leur verve; ils ont oublié le ton épique des anciens chantres de Koghthen. Ils inclinent plus volontiers à considérer la nature dans ses harmonies simples et gracieuses, dans ce qu'elle a de mélancolique et d'approprié au deuil de leur âme.

La race qui habite ces régions montagneuses, ou qui en est sortie, y rattache ses origines par la tradition mosaïque qui place sur l'Ararad le ber-

¹ Boré, *Mémoires et Correspondance d'un voyageur en Orient*, t. I, p. 371.

² Ce nom signifie en arménien *honorable, digne de respect*.

սական աւանդից որ զԱյրարատ ասեմ խանձարուրս վերածնելոյ ազգի մարդկան գնեա ջուրցն հեղեղի : Ինքնուրոյն տիպ կերպարանաց ազգիս այսորիկ դարուց ի դարս եկաց մնաց անջնջելի, որպէս եւ հրեականն տիպ յորդիսն Իսրայելի, քեպտա եւ Հայք ոչ որոշիցին ուրոյն կրօնիւք յայլոցն ժողովրդոց ըստ նոցա օրինակին, այլ մասն իցեն մեծի տոնմին քրիստոնէութեան : Սակայն եւ այս եւս հաւատարի է զի ազգս այս՝ գէթ ըստ մեծի մասին՝ առանձինն կազմեաց եկեղեցի, եւ ընդ երկար ժամանակ հակառակութիւն կրեալ յաստուածարանիցն յունաց եւ յատինացոց, առաւել եւս հաստատեցաւ յօգի ազգային, որով եւ խորշի ի խնամութիւնս առնելոյ ընդ այս ի քրիստոնեայ ժողովրդոց : Հայքն միարանեայք (ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ) կամ կարուղիկեայք, որ յաճախագոյնս ընդելանալովն ընդ արեւմտեայս՝ ի բաց եղին յանձանց զխորշանսն զայնոսիկ, է երբէք զի յարընչին զան յազգախառնութիւն այսպիսի. իսկ ի ջմիրարանեայսն խտիր իմն այսպիսի կայ, զի խառն ամուսնութիւնք բնաւ ամենեւին ոչ ունին տեղի ի Հայս Տաճկաստանի, եւ յազգակիցս նոցին որ ի Ռուսս եւ յԱւստրիա՝ ստեպ պատանեն :

Գծուարին յոյժ է ճշդիւ գտակաւ ասել զբովանդակութիւն համարոյ ազգին Հայոց սփռելոյ ընդ ամենայն. սակայն ըստ հաւանելի բուարկութեանց մարքի ի կարծիս լինել երէ ի միլիոնս ջորս գումարիցի զոզցես ազգն ողջոյն՝ այսպիսի ինչ ունելով բաշխումն .

Ա. Տաճկաստան (արեւմտեան եւ հարաւային Հայաստան, Փոքր Ասիա, Ասորիք եւ Եգիպտոս, Բուսնի եւ Գանձութեան պետութիւնք).	2,500,000
Բ. Ռուսաստան (միջին եւ հիւսիսային Հայաստան, Վլիքք, Շիրուան եւ Տաղստան, Ռուսաստան եւրոպայ եւ Լեհաստան)...	1,200,000
Գ. Աւստրիա (Կալիցիա, Պոլոքովիան, Քրանսլավանիա, Մաճաթք).....	25,000
Դ. Պարսկաստան եւ Ասորպատական աշխարհ.	150,000
Ե. Հնդկաստան եւ կղզիք Ասիոյ.....	25,000
Ընդ ամենայն.....	5,900,000

Երէ 100,000 հաշուիցեմք զբիւ համարոյ Հայոց սփռելոց ի զանազան կողմանս աշխարհի արտաքոյ այդր բուարկութեան, գտանին 4 միլիոնք, որպէս եւ ասացաւ : Յանելից եւ ուրոյն ինչ զիտելիս ի հանրականս յայս ազգահամար :

Բազումք ի մատենագրաց այլ եւ այլս յոյժ տան զբիւ Հայոց բնակելոց ի Կոստանդնուպօլիս : Պարոն Հիսարեան բնիկ քաղաքին ի յիւրումն Բանա-

ceau du genre humain renaissant après le déluge. Le type particulier à cette race s'est perpétué à travers les siècles aussi indélébile que le type juif chez les enfants d'Israël, quoique les Arméniens ne soient pas comme ceux-ci séparés des autres peuples par une religion exclusive, et qu'ils appartiennent à la grande famille chrétienne. Il est vrai de dire cependant que la nation, du moins sa très-grande majorité, s'est constituée en une église à part, qui, longtemps combattue par les théologiens grecs et latins, s'est fortifiée dans un esprit de nationalité qui l'éloigne de toute alliance avec les autres communions chrétiennes. Les Arméniens unis ou catholiques, que des rapports plus fréquents avec les Occidentaux ont dépouillés de ces répugnances, contractent quelquefois de ces sortes d'unions. Quant aux dissidents, il y a une distinction essentielle à faire; ces mariages mixtes sont sans exemples chez les Arméniens de l'empire ottoman, tandis qu'ils ne sont pas rares chez leurs coreligionnaires de Russie ou de l'Autriche.

Dans l'état de dispersion où se trouve maintenant la nation arménienne, il est très-difficile d'en évaluer le chiffre total; on peut croire cependant, d'après les calculs qui paraissent le mieux fondés, que ce chiffre est très-approximativement de 4 millions. Voici comment il se décompose :

1 ^o Empire ottoman (Arménie occidentale et méridionale, Asie-Mineure, Syrie et Égypte, Roumélie et principautés danubiennes). . .	2,500,000
2 ^o Empire russe (Arménie centrale et septentrionale, Géorgie, Schirvan et Daghestan, Russie d'Europe et Pologne).	1,200,000
3 ^o Empire d'Autriche (Gallicie, Bukovine, Transylvanie, Hongrie).	25,000
4 ^o Perse et Aderbeïdjan.	150,000
5 ^o Inde continentale et Archipel d'Asie.	25,000
Total.	3,900,000

En comptant environ 100,000 Arméniens disséminés dans les différentes parties du globe omises dans l'énumération précédente, nous aurons les 4 millions énoncés ci-dessus. A cette évaluation générale, je dois ajouter quelques remarques particulières.

Le nombre des Arméniens de Constantinople est donné très-diversement par les différents auteurs. Un écrivain de cette ville, M. Hissarian,

սէր օրագրի, եւ անգղիացի մատենագիրն Ռորերս Քրրզըն ամփոփեն զհամարն մինչեւ ի 100,000 ¹, որ ստուգիւ բերի զհաշիւն ցուցանէ. երեցն Պորե համարի ոգիս 222,000 (այսինքն են Գրիգորեան Հայս 205,000 եւ հոռոմեականս 17,000) ². Իսկ Պարոն Լորենց Ռիկլեր՝ երբեմն վարժապետ վիրահատութեան ի բժշկարանին Ղայարա-սերայի ի Կոստանդնուպօլիս, ի մատենին իւրում որոյ մակագիր է « Տաճկաստան եւ բնակիչք նորին » հանե տանի գրիւ համարոյն ց250,000 ըստ վերջնոյ պաշտօնական ազգարուին՝ որպէս ասէ ³ :

Հայք որ յեգիպտոս, բնակացեալք մանաւանդ յԱղեքսանդրիա եւ ի Գահիրէ, երեք կամ չորք հազարք են բուով. մնացեալքն ի Պարսս յետ հատուածոցն ելելոց յամին 1828, են ոգիք 120 կամ 150,000 ըստ տեղեկութեանցն տուելոց ի Յովհաննիսէ Գաբեան որ առաջին բարգման է արքային Պարսից, եւ եկեալ էր ի Վեննա յամին 1851 ընտրել եւ առնուլ ըստ հրամանի տեսուն իւրոյ զբազմութիւն հրահանգողաց զօրուն Պարսից, եւս եւ բժիշկս եւ արուեստագետս հանաժոյ բովոց ⁴ :

Ըստ բազմապիսի կողմանցն յորս բնակեն Հայք, օղք եւ կենցաղք եւ պայմանք կենաց իւրաքանչիւր մարրին խտիրս ինչ արկանել յընդարոյս տիպս կերպարանացն Հայոց : Լորենց Ռիկլեր որ զամս բազումս ի մայրաքաղաքին Օսմանեանց կայեալ զբնակութիւն՝ ի հարկէ բժշկականին իւրում արուեստի ի մօտոյ նկատեաց զնոսս, եւ որ ըստ սեպնական իւրումն հմտութեան բնազրնեօրէն իսկ մարքացաւ սահմանել զկնիք բարուց նոցին, համարի երէ զբնիկն զայն տիպ կերպարանաց՝ ըստ հասարակ եւ ըստ ճշգրտագոյն պայմանացն է տեսանել ի գործաւորս եւ ի բեռնակիրս

rédacteur de la revue arménienne le *Panassér* (*le Littérateur*), et un auteur anglais, M. Robert Curzon, abaissent ce nombre jusqu'à 100,000 âmes ¹, d'après un calcul qui est évidemment insuffisant; M. l'abbé Boré le fixe à 222,000 (savoir 205,000 Arméniens grégoriens et 17,000 catholiques) ²; enfin M. Lorenz Rigler, ancien professeur de clinique à l'école de médecine de Galata-Seraï, à Constantinople, dans son livre intitulé : *la Turquie et ses habitants*, le porte jusqu'à 250,000, suivant un dénombrement récent qu'il dit être officiel ³.

Les Arméniens d'Égypte, établis principalement à Alexandrie et au Caire, sont au nombre de 3 à 4,000; ceux qu'a laissés en Perse l'émigration de 1828, de 120 à 150,000, d'après les renseignements fournis par M. Jean David, premier interprète du schah actuel, pendant son séjour en Autriche, où il est venu en 1851, de la part de son souverain, recruter une colonie d'instructeurs militaires, de médecins et d'ingénieurs des mines ⁴.

Dans ces pays divers, le climat, le régime, la profession, peuvent modifier le type originel qui distingue les Arméniens. M. Lorenz Rigler, qui, pendant une longue résidence dans la capitale de l'empire ottoman, a eu comme médecin l'occasion de les étudier de près, et que ses connaissances spéciales mettaient à même de bien déterminer leurs caractères physiologiques, pense que ce type, dans son expression la plus générale et la plus exacte, se rencontre dans la corporation des ouvriers et des portefaix de cette capitale. Voici comment il les dépeint : — la taille des Arméniens,

¹ *Բանասէր*, նոյեմբեր 1851 : — « Հայաստան, ամ մի ի Կարին եւ ի սահմանաձայս Ռուսիոյ, Տաճկաստանի եւ Պարսից » ի Հոռերտէ Քրրզըն, ի Լոնտոն, միանատր, 1854 :

² « Տարեգիր օսմանեան պետութեան վասն 1849 ամին, » տպագրեալ ի Կոստանդնուպօլիս :

³ Երկնատր ուրաձալ, տպ. ի Վեննա, 1852 : Պ. Լորենց Ռիկլեր ըստ առաջիկայ օրինակիդ առնէ զբաշխումն բնակչաց Կոստանդնուպօլիսի .

Տաճիկք.....	400,000
Հայք.....	250,000
Յոյնք.....	150,000
Հրեայք.....	20,000
Հելլէնք.....	6,000
Եւրոպացիք յայլ եւ այլ ազգաց.....	8,000
Ընդ ամենայն.....	814,000

⁴ *Եւրոպա*, օրագիր Վեննայ, 11-25 մարտի 1854 :

¹ *Panassér*, novembre 1851. — *Armenia, a year at Erzerum and on the frontiers of Russia, Turkey and Persia*, by Robert Curzon, London, 1 vol. 1854, John Murray.

² *Almanach de l'Empire ottoman pour 1849*, publié à Constantinople.

³ *Die Turkey und ihre Bewohner*, 2 vol. in-8. Vienne, 1852. Voici comment M. Lorenz Rigler répartit l'ensemble de la population de Constantinople.

400,000	Turks.
250,000	Arméniens.
130,000	Grecs.
20,000	Juifs.
6,000	Hellènes (sujets du royaume de Grèce).
8,000	Européens de différentes nations.

Total. 814,000

⁴ *L'Europe*, journal arménien de Vienne, n° du 11-25 mars 1854.

քաղաքին : եւ նկարագրէ նա գնոսին այսպէս .
— չափ հասակի Հայոց ի 5 ոտնաչափէ ցտանա-
չափս 5 եւ բրաչափս 2 ձգի . ըստ մարմնոցն կազ-
մութեան կարշնեղք են եւ կորովիք, բոլորչիս
ունկով կառափունս եւ դուն ուրեք բրգաձևս .
իսկ զիմականն անկիւն առ նոսա 80 եւ կամ քէ
շատ 85 աստիճանաց ունի զբացուածն : Թխաներ
է Հայն եւ կերպարանս խօրանիշս ունի, մեծաքիթ
է եւ արծառնոցն, զունեղ եւ լայնաշուրքն, եւ ատա-
մունքն զեղեցիկք եւ անօսունք : Են եւ այլ եւս
սեպհական տիպք կերպարանացն Հայոց, զորս
եւ Տիպուա տը Մոնփերեա ամօք ինչ վաղագոյն
ի ճանապարհորդել իւրում ընդ Հայս զիտեալ է :
այն իսկ են պարանոց ստուար եւ կարճ ի վերոյ
քան զուսոցն բարձրութիւն ձգտեալ, քիկունք
լայնշիք, եւ բազուկք եւ սրունք կարճք եւ պնդա-
ձիգ մկանամբք ընդ կոճոյ մարմնոցն պնդեալք :
Սովորեալքն ի նստողական կենցաղ՝ եւ ի յաճախ
կերակրումն բրնձոյ՝ որ յոյրս գործէ զմարդ, ըստ
աճել հասակացն ծանրադանդաղք լինին եւ յամ-
բաշարժք :

Կանայք Հայոց մինչդեռ մանկամարդքն են եւ
չեւ եւս ի տարապայմանն այն հասեալք զիրութիւն
որ վաղ իսկ գայ ի վերայ նոցա, նշանաւորք են
զեղով, փափկասունք եւ քնքուշք . եւ այսմ
վկայեն եւրոպացիք առ հասարակ՝ որոց միան-
գամ յեսս անդ կանանոյն յեկեղեցեաց իւրեանց՝
ի բերարաց բաշակացն ծալ ի ծալ ձերպից նետա-
քնին աջօք նշմարեալ իցէ զկերպարանս նոցին :
Պճնասերք են յոյժ եւ ցանկացողք երգմանակ
կերպասուց, ոսկեհոտն եւ արծառանիւս կիտուա-
ծոց, շողշողուն ականց պատուականաց եւ նկա-
րակերպ հեղիկ շղարշից : Գլխաղիւրք նոցին՝
ժաղկամբք եւ ժապալինօք հնարակերտեալ զե-
ղայօրեւք երեւին : Հերք նոցա արջնարայրք են,
նոյնպէս եւ ականողիքն լայնարացք եւ եռան-
դունք՝ հանդերձ զեղանկար յունիւք . սակայն
զիմացն երկայնաձև զժաղիր ոչ արդեօք այնպէս
աղուական է որպէս եւ Վրացի կանանոյն : Եւ
քանզի սովորք են յար ըստ արեւելեաց օրինի
նիստ առնուլ, այլ եւ զդեռածին տղայոցն սրունս
բազմութեամբ պատտառաց պատատել, մերք եւս
ի պատճառս ջղականաց ինչ տկարութեանց,
բազմաց ի նոցանէ քիւրեալ գտանին ոտք հան-
գոյն ոտից Տաճկացն կանանց, եւ զնացք նոցա ոչ
ականհաճոյ : Զօրն ցերեկ զբաղեալք ի հոգս առ-

dit-il, varie entre 5 pieds et 5 pieds 2 pouces; ils
sont d'une constitution solide et robuste; leur crâne
est sphérique et rarement pyramidal, leur angle
facial s'ouvre de 80 à 85 degrés. Ils ont les cheveux
noirs, les traits fortement accentués, le nez très-
saillant et aquilin, le teint animé, les lèvres pleines,
les dents belles et espacées. Leurs autres traits par-
ticuliers, remarquables aussi par un voyageur qui a
parcouru l'Arménie il y a quelques années, M. Du-
bois de Montpéroux¹, sont un cou gros et rétréci
surmontant des épaules et un torse largement dé-
veloppé, des membres courts et liés au tronc par
une puissante musculature. Dans les classes sou-
mises aux habitudes d'une vie sédentaire, dont
l'alimentation a pour base le riz et pousse à l'obé-
sité, ils deviennent, en avançant en âge, lourds
dans leur démarche et gênés dans leurs mouve-
ments.

Les Arméniennes, lorsqu'elles sont encore jeunes
et qu'elles n'ont pas acquis eet excès d'embonpoint
si précoce chez elles, sont généralement d'une
beauté remarquable, d'une admirable fraîcheur de
carnation. Les Européens qui les ont entrevues à
la sortie de l'église, à travers un pli dérangé du
yaschmak qui voile leurs traits aux regards indis-
crets, sont unanimes pour leur rendre ce témoi-
gnage. Elles aiment avec passion les riches parures,
les étoffes de soie aux vives couleurs, aux broderies
d'or et d'argent, les pierreries étincelantes, les
cachemires de l'Inde aux dessins bizarres et écla-
tants. Leur coiffure, édifice ingénieux de rubans et
de fleurs, est d'un goût exquis. Elles ont les che-
veux d'un noir foncé, les yeux de la même couleur,
bien fendus et très-vifs, sous des sourcils parfaite-
ment dessinés; mais l'ovale de leur figure n'est
peut-être pas d'un galbe aussi élégant que celui des
Géorgiennes. L'habitude de rester toujours assises
à l'orientale, peut-être aussi d'envelopper les jambes
des nouveaux-nés d'une masse de linges, et quel-
quefois des affections rachitiques, font qu'elles ont
souvent, comme les Turkes, les pieds déviés et une
démarche disgracieuse. Leur vie, consacrée aux
soins du ménage et à l'éducation des jeunes enfants,

¹ Ողբերգութիւն զԿովկաս լեռամբք :

¹ Voyage autour du Caucase, t. I, p. 385-386.

տնին իրաց եւ ի տաճումն տղայոց, ի կանանցի կամ ի *հարէմի* անդ կան եւ մնան, երբ իցէ օրէն զբնակարան հայ կանանուն *հարէմ* յորչորջնէ՝ որ ի միտս եւրոպացոցս սովոր է գտաճկական բազմակնութեանն ճնուցանել զիմաստ. սակայն չէ արժան ի կարծիս լինել երբ Հայք առ ի Տաճկացն նմանողութենէ՝ մեկինք կայցեն ի կանանց իւրեանց, այլ մանաւանդ զիտելի է զի եւ Հայքն եւ Տաճիկք այնու վարին սովորութեամբ որ յարեմտակողմանս Ասիոյ անդատին ի վաղնջուցն ժամանակաց առեալ է զնաստատութիւն : Հոովմեական Հայք, եւս եւ յԱրեւելս, յօժարին նովին զողցես չափով տալ համարձակութիւն ամուսնացն իւրեանց՝ յորում եւ մերքս վայելեն. իսկ յեւրոպայամենայն տեղիս որ արտաքոյ իցեն օսմանեան պետութեան, հոովմեականքն եւ զրիգորեանք առ հասարակ ըստ սովորութեան աշխարհացն վարին յորս եկեալ իցեն խնդրել՝ ասպնջականութիւն :

Պատուական է առ Հայս ընտանի առաքինութեանցն պաշտօն. ընդասունք են եւ նահապետական կենցաղոյ խորթիչք : Լորտ Պայրըն, որ ի պանդխտել իւրում յԱրեւելս ստեպ տեսեալ էր զնոսա, եւ՝ զեզուն եւս սկսեալ ուսանել, ասէ երբ դուն ուրեք արդեօք գտցի որ ժողովուրդ որոյ անցիցն յիշատակք այնպէս սուրբ իցեն յեղեանց որպէս Հայոցն. առաքինութիւնք նոցա ճնունդք են ասէ խաղաղութեան, եւ ախարն եւ բերութիւնք՝ արդիւնք բոնակայութեանցն յորոց տուայտեցան¹ : Պարոն Լորենց Ռիկլեր աշխատասերս ասէ զնոսա քան զայլ ամենայն ազգս արեւելից, եւս եւ հանճարեղս եւ գիտունս քան զնոսին : Եւ ո՞վ որ ոչ զխօսիցէ զճարտարութիւն նոցին ի շահավաճառս եւ ի սեղանաւորութիւն եւ յամենայն զորձ կարենոր² : Երբ փոքր մի շահախնդիրք եւս

s'écoule au fond du gynécée ou harem, s'il est permis d'appliquer à la société arménienne un terme qui, pour nous autres Européens, réveille l'idée de la polygamie musulmane; mais loin de croire que les Arméniens, en séquestrant leurs femmes, se sont rendus les imitateurs des Turks, on ne saurait douter que ces deux peuples n'ont fait que se conformer à une coutume en vigueur de toute antiquité dans l'Asie occidentale. Les Arméniens unis, même en Orient, tendent à laisser à la femme une mesure de liberté aussi grande que celle dont elle jouit parmi nous. Partout en Europe, en dehors de l'empire ottoman, catholiques ou dissidents ont adopté les usages des pays où ils sont venus demander l'hospitalité.

Le culte des vertus domestiques est en honneur parmi les Arméniens; ils sont attachés à leurs foyers, et la famille a chez eux un caractère tout patriarcal. Byron, qui, dans ses pérégrinations en Orient, les avait fréquentés et avait commencé à étudier leur littérature, affirme qu'il serait difficile peut-être de trouver un peuple dont les annales sont moins souillées de crimes, que leurs vertus ont été celles de la paix, leurs vices ceux de la violence qu'ils ont subie¹. Au jugement de M. Lorenz Rigler, ils sont de toutes les nations orientales la plus laborieuse, celle qui a le plus d'intelligence et d'instruction. Leur vocation spéciale pour le commerce et la banque, leur aptitude aux affaires sont connues de tous². S'ils se montrent après au gain, on ne saurait leur refuser d'avoir généralement de la probité : c'est

¹ Նամականի լորտ Պայրընի, Թուրք 258, զրեալ ի Վենետկոյ յ2 յունուարի 1817 :

² Չարդիս ոչ այնչափ քաջայարմարս վաճառականութեան հարկ է ասել զՀայս՝ որպէս երբեմն, եւ որպէս կարծիքն առ հասարակ : Մի ոմն ի նոցանէ, Պ. Հիսարեան, ի միում ուրեք ի յողոսածոց *Բանասիրին* (նոյեմբեր 1851) ցուցանէ զհամազգիսն իւր իբրու յետնեալս յայսմ մասին քան զՀոռոմս՝ որ արդ զբովանդակ տարեւատս Տաճկաստանի ի բուռն առեալ, եւ ի մեծամեծ քաղաքս եւրոպայ դրամատունս հաստատեցին : Չնոյն ասացեալ էր վաղագոյն եւ խմբագիր *Արարատեան Արշալուսոյն* Չիլոսեայ՝ Պ. Դուկաս Պալղագարեան, ողբարով զնուագել վաճառաշահն հզանց հայրենակցացն : Ի միջնաշխարհս անդ օսմանեան պետութեանն պահել պահեն Հայք

¹ « It would be difficult perhaps to find the annals of a nation less stained with crimes than those of the Armenians, whose virtues have been those of peace, their vices those of compulsion. » *Correspondance de lord Byron*, lettre 258, Venise, 2 janvier 1817.

² La réputation de capacité commerciale attribuée généralement aux Arméniens doit être entendue dans un sens beaucoup plus restreint que par le passé. L'un d'eux, M. His-sarian, a montré, dans un de ses articles du *Panassér* (cahier de novembre 1851), que ses compatriotes sont restés sous ce rapport bien en arrière des Grecs, qui se sont emparés de tout le commerce de la Turquie, et qui ont fondé des maisons de banque dans les principales villes de l'Europe. La même observation avait été faite auparavant par le rédacteur de l'un des journaux arméniens de Smyrne, l'*Araradian Arschalouis* (l'*Aurore de l'Ararad*), M. Luc Balthasar, qui déplorait amère-

բուիցին, սակայն առ հասարակ վկայեալ է արդարասիրութիւն նոցա. եւ սոյն իսկ առաւելութիւն Հայոց քաջածանօթ գոյով օսմանեան պետութեան, յորդորագոյնս առնէ զնա ի նոցա ձեռս ապսպարել զհաւաքումն հարկաց եւ զմաքսի : Ի սոսկական կինացն իւրեանց պետս, եւ յորժամ ընդ օտարս տուրեւտիկ լինիցին, խնայեն յարծաք. այլ ի նուէրս եկեղեցականս եւ ի կանգնել կամ յոտին պահել զազգային ինչ տեղի պիտեան՝ մտադիր սիրով ընծայաբերք լինին : Յամաց ինչ հետէ յոյով ընկերակցութիւնք այսպիսիք, հիւանդանոցք, դպրոցք, վարժարանք եւ ընկերութիւնք ազգասիրականք հիմնեցան, եւ կամակար տրովք յառաջադէմ գտանին :

ԵՒ. ՏԻՒՂՈՒԻԷ :

(Մնացորդը յաջորդ ամսատետրին մէջ) :

Ի ձեռս իւրեանց զգրամական գործս ամենայն, եւ յայսմ մասին չիք ոք նոցին զուգական. սակայն չիք տեղի համարելոյ, որպէս բազումք առնեն, երբ տեսրք իցեն նոքա մեծապարբամ ճոխութեանց : Տունս Հայոց սեղանաւորաց մեծամեծս տասն կամ երկուստասն հազիւ ոք բեմարասցի հաշուել ի Կոստանդնուպօլիս : Թող զի բազում այն է զի զրամս յոյովս բղշխիցն Տաճկաց առձեռն տունալ՝ ընչարափ լինին, եւ ընդ յոյզոյդ պայմանի իշխանաւորացն այնոցիկ տարութեանք՝ ի բարձրեկեց լինել նոցա կործան անկանին եւ ինքեանք : Միւս եւս պատճառք կործանելոյ սեղանաւորացն է անիրաւ մատակարարութիւն աշխարհին, զոր Ապտիւլ-Մեհիտ արքայ՝ զրուստեան արժանապէս սակա իւրոց անձնական լատութեանց եւ սիրեցեալ ի ժողովրդոցն իւրոց մանմտականաց եւ քրիստոնէից՝ ջանայ ճգնի օր ըստ օրէ՛րառնալ ի միջոյ : Շատ զրեցի ինձ զայս եւեթ ասել, զի դուն ուրեք եր անասնել ի վաղ ժամանակս զընչից ճոխութիւն անցեալ ազգէ յազգ ի նմին ազգատոմի : Մեծամեծքն ի հայրենի ընչատուտութեանց առաւելապէս առ Հայս Ռուսիոյ, Աստարիոյ եւ կամ Հնդկաստանի տեսանին, այս ինքն է ի տեղիս յորս օրէնք աշխարհին խնամակալ լինին անկորուստ պահպանութեան արդեանց վաստակոց եւ ճարտարութեան Հայկազանց :

cette qualité, appréciée en eux par le gouvernement ottoman, qui leur vaut d'être employés comme ses agents ou ses intermédiaires dans la perception de tous les revenus publics. Ménagers à l'excès de leurs deniers, dans les circonstances ordinaires de la vie et vis-à-vis des étrangers, ils les prodiguent sans hésitation pour doter leurs établissements religieux, pour créer ou soutenir une institution d'utilité nationale. Un certain nombre d'associations de ce genre, hôpitaux, écoles, collèges, associations patriotiques, ont été fondées depuis quelques années et sont alimentées par des contributions volontaires.

ÉD. DULAURIER.

(La suite au prochain numéro.)

ment la décadence commerciale de sa nation. Il est vrai que dans l'intérieur de l'empire ottoman les Arméniens ont conservé le monopole des opérations de banque, et que, pour cette branche d'industrie, ils sont sans rivaux; mais il ne faudrait pas conclure de là que leurs richesses sont aussi considérables qu'on se plaît à le supposer. Il serait difficile de citer à Constantinople plus de dix ou douze grandes maisons de banque arméniennes. J'ajouterai que, se trouvant souvent à découvert pour les avances qu'elles font aux pachas, elles dépendent de la position essentiellement instable de ces fonctionnaires, et croulent quand ils sont disgraciés. Une autre cause de ruine pour les *sarrafs* provient des abus de l'administration à laquelle ils ont été livrés jusqu'à présent, abus que le sultan Abdul-Medjid, qui, par ses qualités personnelles, s'est acquis le dévouement et l'affection de tous ses sujets, musulmans ou chrétiens, travaille chaque jour, par les plus généreux efforts, à faire disparaître. Il me suffira de dire qu'il était rare autrefois que la richesse une fois acquise se perpétuât dans une famille d'une génération à l'autre. Toutes les grandes fortunes patrimoniales des Arméniens se rencontrent principalement chez ceux de Russie, de l'Autriche ou de l'Inde britannique, là seulement où la possession du fruit de leur activité et de leur industrie leur est garantie par la loi.